

Leszek Dziedzic (Muzeum Historii Kielc)

Ludność Kielc 1864-1914. Przemiany demograficzne

Zagadnienie liczebności i składu ludności Kielc nie znalazło jak dotąd szczegółowego odzwierciedlenia w literaturze naukowej poświęconej dziejom miasta¹. Zmusza to badaczy do sięgania bezpośrednio do źródeł archiwalnych lub też wykorzystywania danych przytoczonych we wcześniejszych publikacjach. Niesie to jednak niebezpieczeństwo powielenia a nawet potęgowania błędów i nieścisłości, których nie zawsze ustrzegli się autorzy tych prac². Moim zamiarem jest choćby częściowe wypełnienie tej luki i przedstawienie przebiegu podstawowych procesów demograficznych zachodzących w społeczności Kielc w drugiej połowie XIX i początkach XX w. Taki dobór ram chronologicznych – tożsamy z okresem rozwiniętego kapitalizmu – pozwolił nam na wycinkową obserwację niezwykle interesującego zjawiska – przebudowy i unowocześniania feudalnej struktury społeczeństwa polskiego³, oczywiście w skali jednego tylko miasta.

1 Por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939*, Wrocław 1971; Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc do roku 1945*, Kielce 2000.

2 Często mylone lub też niedookreślone przez autorów są różne kategorie statystyczne ludności miejskiej, np. ludność ogółem, stała i niestała. Już J. Pazdur w wykresie obrazującym wzrost liczby stałych mieszkańców Kielc używał również danych dotyczących ludności ogółem. W kolejnej monografii w interesującym nas okresie raz podawana jest liczba ludności stałej, a raz nieokreślona kategoria ludności – z liczb wynika jednak, że jest to liczba ludności ogółem. W związku z powyższym np. mylące są obliczenia procentowe sporządzone w oparciu o tak zestawione dane. Por. J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864...*, s. 9, 14; Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc...*, s. 218–219, 276. Najczęściej autorzy piszą, że „ludność Kielc wynosiła ...” i ... pozostawiają domysłom czytelników, czy chodzi im o ludność faktyczną, czy np. stałą, lub też posługują się tylko kategorią ludności stałej, co np. dla 1914 r. powoduje zniknięcie z pola widzenia połowy ludności miasta. Por. J. Naumiuk, *Robotnicze Kielce (1918–1939)*, Łódź 1972, s. 12; S. Matusiak, *Ludwików – KZWM*, w: *Kieleckie Zakłady Wýrobów Metalowych*, Kielce 1970, s. 7; K. Urbański, *Spolecznosc żydowska w Kielcach*, Kielce 1989, s. 7; tenże, *Gmina żydowska w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2006, t. 22, s. 13; A. Oborny, *Życie muzyczne Kielc w latach 1815–1914*, Kielce 2006, s. 34; M. Maciągowski, *Śladami cieni. Przewodnik po żydowskich Kielcach*, Kraków–Budapeszt 2008, s. 14.

3 I. Ichnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Spoleczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1979, s. 556; R. Kołodziejczyk, *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (KHKM) 1961, R. IX, nr 2, s. 237; tenże, *Miasta polskie w okresie porozbiorowym*, w: *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 125–126; I. Ciosek, *Wpływ kolei na rozwój urbanistyczny Kielc (1885–1914)*, „Biuletyn Forum” 1997, nr 1, s. 14.

Rozległość i złożoność problematyki demograficznej, której w przypadku innych miast poświęcono nawet odrębne monografie⁴, a także ograniczenia objętościowe uniemożliwiły dokładniejsze prześledzenie tematu. Do opisu stanu demograficznego miasta niezbędne jest wyjaśnienie stosowanych ówczesnie nazw kategorii ludności; ma to zasadniczy wpływ na statystykę ludności miejskiej. Punktem wyjściowym było, w znacznym stopniu słuszne dla początku XIX w., założenie, że cała ludność kraju jest osiadła i mało ruchliwa, w związku z tym ze swych praw cywilnych korzysta w miejscu „głównego siedliska”. Stworzono w ten sposób kategorię ludności prawnej, czyli „stałej”. Obejmowała ona osoby wpisane do ksiąg ludności, zaprowadzonych w Księstwie Warszawskim w 1810 r. Zmiana miejsca stałego zamieszkania była możliwa dopiero po uzyskaniu obowiązkowego pisemnego zaświadczenia władz i po przeprowadzeniu procedury wykreślenia z dotychczasowych i wpisania do ksiąg ludności stałej w nowym miejscu osiedlenia. Osoby podróżujące w interesach otrzymywały na drogę paszport i obowiązane były wrócić do swego miejsca zamieszkania. Wymóg ten zniesiono jednak już w 1818 r. Z biegiem lat coraz większa liczba osób mieszkała więc czasowo „za paszportem”, a nie w miejscowości, w której była zapisana w księgach ludności stałej, wymykając się tym samym ówczesnej statystyce.

Ze względów policyjnych i w związku z tym, że prawo zabraniało przepisywania obywateli z ksiąg do ksiąg bez ich woli, od 1861 r. zaczęto prowadzić również rejestrację ludności zamieszkującej czasowo. Stworzono więc kategorię ludności „niestałej”, mieszkającej w danej miejscowości tylko na podstawie paszportu, a nierzadko figurującej w księgach ludności stałej na drugim końcu imperium rosyjskiego⁵.

Liczba ludności „ogółem”, stosowana w dziewiętnastowiecznych praktykach kancelaryjnych do obliczeń ludności, jest w zasadzie fikcją statystyczną. Składa się ona z sumy ludności stałej i niestałej, nie pomniejszonej o osoby zamieszkujące „za paszportem” w zupełnie innym miejscu. Dopiero liczba ludności „faktycznej” wprowadzona do rosyjskiej statystyki w latach dziewięćdziesiątych XIX w. odpowiada wymogom nowoczesnej statystyki. Stanowi ona sumę ludności stałej i niestałej, ale pomniejszoną o liczbę obywateli niezamieszkałych w mieście w dniu „regulacji i rewizji ksiąg ludności”⁶.

4 M. Nietysza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971; A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008.

5 Jak w przypadku trzyosobowej rodziny Pietrowów mieszkających w Kielcach od przełomu wieków aż do 1928 r., a wpisanej do ksiąg ludności stałej Moskwy, Archiwum Państwowe Kielce (AP Kielce), Starostwo Powiatowe Kieleckie, sygn. 1553.

6 S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 26–31; J.K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (PDP) 1994, t. 19, s. 48–57, 97–100; AP Kielce, Akta Miasta Kielce (AmK), sygn. 13. Problem „dostrzegania” ludności przez statystykę na gruncie kieleckim zauważył W. Caban w pracy *Spółeczeństwo Kielecczyny 1832–1864*, Kielce 1993, s. 130–131.

W praktyce statystyka ludności w carskiej Rosji była jednak z wielu względów tak niedoskonała, że zajmowała się raczej zliczaniem przysłówiowych potomkinowskich wsi, niż ustaleniem stanu rzeczywistego⁷.

W artykule wykorzystano przede wszystkim sprawozdania magistratu kieleckiego, znajdujące się w zespole Akt miasta Kielce w Archiwum Państwowym w Kielcach oraz sporządzone na ich podstawie materiały statystyczne. Ze względu na znaczną nieporównywalność danych opartych na odmiennych założeniach metodologicznych, w niewielkim stopniu wykorzystano wyniki pierwszego ogólnorosyjskiego spisu ludności z 1897 r. Większość zebranych informacji pochodzi więc z ksiąg ludności – niedoskonałych, ale pamiętajmy, że do wybuchu I wojny światowej nie dysponujemy innymi materiałami dotyczącymi statystyki ludności⁸.

Rzeczywista – czyli faktyczna – liczba ludności Kielc wzrosła pomiędzy powstaniem styczniowym a wybuchem I wojny światowej ponad pięciokrotnie (5,5) – z 7233⁹ osób w 1865 r. do 39455 osób w 1914 r. Wzrost był ciągły, co było zgodne z ogólną tendencją w rozwoju miast w tym okresie, choć jego tempo było nierównomierne¹⁰. Początkowo przyrosty ludności były niewielkie, a pierwszy znaczący skok zaludnienia wystąpił dopiero w latach 1885–1890. Niewątpliwie można go powiązać z ukończeniem w 1885 r. budowy przechodzącej przez Kielce kolei Dęblińsko–Dąbrowskiej. Kolejny skok notujemy po 1905 r., a wysokie tempo wzrostu utrzymało się aż do wybuchu I wojny światowej. Ale to nie przemysł tworzył w Kielcach nowe miejsca pracy. O rozwoju Kielc, podobnie jak w przypadku wielu innych miast gubernialnych (Siedlce, Lublin, Radom), decydowała bowiem ich rola jako centrum administracyjnego. W interesującym nas okresie przyrost ludności miasta należałoby też wiązać z gwałtownym wzrostem liczby ludności żydowskiej, która w 1862 r. na podstawie dekretu emancypacyjnego uzyskała prawo osiedlania się na stałe w miastach Królestwa Polskiego¹¹.

7 J.K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1845–1866*, PDP 1987, t. 17, s. 146–147, 151; tenże, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej...*, PDP 1994, t. 19, s. 55–57.

8 S. Szulc, *Wartość...*, s. 47–49; A. Rzepkowski, *Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789–1939*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, R. 4, nr 2, s. 106–109.

9 Liczba ludności faktycznej szacowana dla 1865 r. – zakładająca trzykrotną przewagę liczebną ludności niestałej nad ubytkiem „za paszportami” ludności stałej Kielc, gdyż rolę miasta jako ośrodka migracyjnego dla całej guberni kieleckiej wskazuje nam spis z 1897 r. Wskaźnik ok. 30 proc. wyliczono z danych z pierwszych lat po wprowadzeniu kategorii ludności faktycznej.

10 W. Mirowski, *Rozwój ludności miast na ziemiach polskich*, w: *Socjologiczne problemy miasta polskiego*, Warszawa 1964, s. 52; M. Nietyksza, *Ludność...*, s. 21–22; R. Kołodziejczyk, *Miasta polskie...*, s. 127–128; tenże, *Procesy urbanizacyjne...*, s. 238–241.

11 S. Marcinkowski, *Miasta Kielecczyzny. Przemiany społeczno-gospodarcze 1815–1869*, Warszawa–Kraków 1980, s. 199–201; R. Kołodziejczyk, *Procesy urbanizacyjne...*, s. 243; Z. Guldón, A. Massalski, *Historia Kielc...*, s. 219; K. Urbański, *Spółeczeństwo żydowskie w Kielcach w latach 1862–1939*, RMNKi 1989, t. 15, s. 144; tenże, *Gmina żydowska...*, s. 3; J. Piwek, *Kielce w latach 1816–1866. Ludność i gospodarka*, Ostrowiec Świętokrzyski 2005, s. 80.

Obok wyżej wymienionych przyczyn na ogólny przyrost ludności Kielc w omawianym okresie wpłynęły także takie czynniki demograficzne, jak: przyłączenie do miast terenów wiejskich, przyrost naturalny ludności miast i napływ ludności ze wsi do miast¹².

Tabela 1. Ludność Kielc w latach 1865-1914

Rok	Ludność stała				Ludność niestała				Ogółem
	Mężczyzn	Kobiet	Razem	%	Mężczyzn	Kobiet	Razem	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1865×	2867	3197	6064	78,41	965	705	1670	21,59	7734
1870	3681	4013	7694	*	*	*	*	*	*
1875	3632	4450	8082	83,96	*	*	(1544)	16,04	9626
1880×	4463	5329	9792	78,90	1302	1317	2619	21,10	12411
1885×	5422	6283	11705	80,81	*	*	(2780)	19,19	14485
1890	5757	6712	12469	63,71	3101	4001	7102	36,29	19571
1895	6152	7067	13219	62,28	3631	4376	8007	37,72	21226
1900	6546	7416	13962	60,32	4245	4940	9185	39,68	23147
1905	7145	8231	15376	61,16	5529	4236	9765	38,84	25141
1910	8867	10079	18946	58,51	6539	6896	13435	41,49	32381
1914	9434	10662	20096	49,34	10340	10292	20632	50,66	40728

Źródło: AP Kielce, AmK, sygn. 252, 462, 518, 613, 701, 780, 796, 882, 935, 1138; Kancelaria Gubernatora Kieleckiego (KGK), sygn. 411, 654, 957, 1871; *Trudy Warszawskiego Statystycznego Komiteta*, z. III; *Obzór Kieleckiej Gubernii za 1899 god* (OKG); „Gazeta Kielecka” z 13/25 VII 1875 r., 26 VII/7 VIII 1881 r., 10/22 VI 1884 r.

1. Wszystkie dane w tabelach podają stan z 1 stycznia, z wyjątkiem oznaczonych ×, podających stan z 31 grudnia danego roku.

2. Dane podane w nawiasach obliczono korzystając z innych danych w tabeli.

3. Gwiazdki w rubrykach oznaczają dane, których nie udało się odtworzyć.

Wydaje się, że najmniejszy wpływ na przyrost ludności miało powiększenie obszaru miasta. W ciągu omawianych 50 lat w granice miasta włączono jedynie w 1866 r. wieś Barwinek¹³.

Z kolei zestawienie wielkości przyrostu naturalnego z ogólną dynamiką wzrostu ludności wskazuje, że przyrost naturalny był czynnikiem zauważalnym, ale nie decydującym. W latach największego wzrostu liczby ludności miasta – według sondażowych obliczeń autora – jego udział w rocznych przyrostach ludności wynosił około 25 proc. Wynika stąd, że większe znaczenie dla rozwoju miasta miał przyrost

12 J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej*, Warszawa 1979, s. 56.

13 W. Dzikowski, D. Kopertowska, *Toponimia Kielc*, Warszawa–Kraków 1976, s. 16; Z. Guldón, A. Massalski, *Historia Kielc...*, s. 220, 277.

migracyjny, co było zgodne z sytuacją zaobserwowaną w Kielcach już w pierwszej połowie XIX w.¹⁴

Tabela 2. Ludność faktyczna Kielc w 1897 r. według miejsca urodzenia

Miejsce urodzenia	Liczba ludności	Odsetek ludności	
		Ogółem	Napływowej
1	2	3	4
Kielce			
Gubernia Kielecka	8866	43,66	x
Inne gubernie Królestwa Polskiego	7407	36,48	64,75
Pozostałe części państwa rosyjskiego	3287	16,19	28,73
Inne państwa	643	3,17	5,62
	103	0,50	0,90
Razem	20306	100,00	100,00

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasielienija Rossijskoj Imperii 1897 goda. Izdanije Cienralnogo Statisticeskogo Komiteta Ministierstwa Wnutriennich Djeł.* Pod redakcją N.A. Trojnickiego, cz. LIII, Kieleckaja Gubernija, S.Petersburg 1905, s. 2, 34–36; S. Szulc, *Wartość...*, s. 74.

Spis nie uwzględnia skoszarowanych jednostek wojskowych, por. M. Nietyksza, *Ludność...*, s. 34.

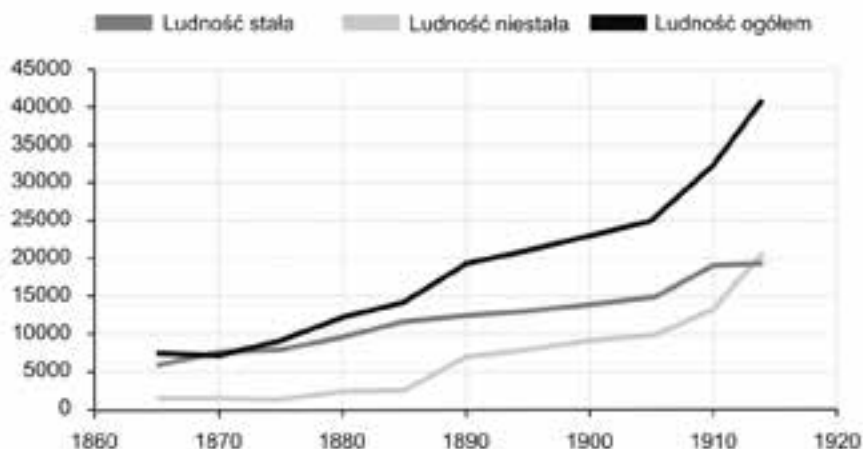
Wskaźnikiem przyrostu migracyjnego mogą być dane obrazujące podział mieszkańców Kielc według miejsca urodzenia. Niestety, podaje je tylko spis ludności z 1897 r., co uniemożliwia ocenę dynamiki zmian. Według tego spisu kielczanie urodzeni w Kielcach stanowili w 1897 r. jedynie 43,66 proc. ogólnej liczby mieszkańców miasta, zaś urodzeni poza Kielcami 56,34 proc. Potwierdza to tezę, że decydujące znaczenie dla wzrostu ludności miasta miał przyrost migracyjny. Jego źródłem, jak wskazuje tabela 2, była głównie gubernia kielecka, skąd pochodziło aż 2/3 świeżo upieczonych kielczan. W mniejszym stopniu do wzrostu liczby ludności stołecznego miasta guberni przyczyniła się imigracja z innych rejonów Królestwa, a już w zupełnie nieznacznym z Rosji i z innych państw.

Jak już zaznaczyliśmy, przyjęcie kryterium miejsca urodzenia jako wskaźnika przyrostu migracyjnego uniemożliwia uchwycenie procesu migracji ludności w sposób dynamiczny. W pewnym stopniu jest to możliwe przy wykorzystaniu danych dotyczących liczebności ludności stałej i niestałej Kielc zachowanych w materiałach archiwalnych¹⁵.

14 J. Piwek, *Kielce w latach...*, s. 79–80; W. Caban, *Struktura społeczno-zawodowa ludności Kielc w latach 1832–1862 w świetle akt stanu cywilnego (próba badawcza)*, w: „Kieleckie Studia Historyczne” 1987, t. 6, s. 126, 128; S. Wiech, *Miasteczka guberni kieleckiej w latach 1870–1914*, Kielce 1995, s. 124–125.

15 Patrz wykres 1 sporządzony w oparciu o dane z tabeli 1. Wobec częściowego braku danych dla roku 1870 użyto do wykresu powtórzonych danych z 1865 roku.

Już pierwsze porównanie wskazuje na wielkie różnice w charakterze obu grup. W latach 1865–1914 ludność stała wzrosła około trzykrotnie (3,3), podczas gdy ludność niestała wykazała o wiele większą dynamikę, rosnąc ponad dwunastokrotnie (12,4). Przypomnijmy tu, że ogółem ludność Kielc zwiększyła się wówczas ponad 5 razy. W efekcie ludność niestała, stanowiąca w 1865 roku jedynie około 20 proc. ogółu, w roku 1914 stanowiła już większość mieszkańców miasta.

Wzrost zaludnienia Kielc w latach 1865–1914

Liczba ludność stałej powiększała się dość równomiernie. Większe skoki występowały jedynie w początkowej i końcowej fazie badanego okresu. O ile pierwszy z nich można wytłumaczyć przywróceniem w Kielcach urzędu gubernialnego¹⁶ i ewentualnie przyłączeniem wsi Barwinek, to drugi nie znajduje uzasadnienia w czynnikach wewnętrznych.

Wzrost ludności niestełej był bardziej dynamiczny. Częściowo deformuje go brak danych z 1870 r., występuje jednak zasadnicza zbieżność z dynamiką wzrostu ogółu ludności. Pierwszy skokowy przyrost ludności niestełej nastąpił w latach 1885–1890. Był on wynikiem ożywienia gospodarczego miasta wywołanego przez kolej Dęblińsko–Dąbrowską¹⁷. Następnie tempo wzrostu osłabło, a ponowny gwałtowny przyrost ludności niestełej rozpoczął się w 1905 r. i trwał aż do wybuchu I wojny światowej. Podobnie jak dla ludności stałej, nie ma on większego uzasadnienia w czynnikach wewnętrznych i należałoby go raczej wiązać ze stwierdzonym przez Edwarda Gra-

16 Gubernia kielecka istniała w latach 1841–1844.

17 J. Główna, *Fabryka Łożysk Tocznych „Iskra” Spółka Akcyjna w Kielcach (1897–1997)*, Kielce 1997, s. 9–15; J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864...*, s. 50; Z. Guldón, A. Massalski, *Historia Kielc...*, s. 225–226; K. Urbański, *Spółeczność żydowska...*, s. 10; tenże, *Gmina żydowska...*, s. 13; S. Matusiak, *Ludwików...*, s. 5–7; M. Maciągowski, *Śladami...*, s. 14.

bowskiego nasileniem wędrówek ludności w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.¹⁸ W ich wyniku ludność skoncentrowała się w największych miastach Królestwa oraz wzrósł odsetek ludności niestałej. W tym drugim skoku należy zauważyć znaczny udział ludności żydowskiej, której liczba w latach 1900–1914 wzrosła około czterokrotnie, przy podwojeniu się ogólnej liczby ludności niestałej. Dla porównania w tych samych latach w kategorii ludności stałej liczba Żydów nawet się nie podwoiła, co oznacza, że zdecydowana większość nowych przybyszów zasilala grupę ludności niestałej¹⁹.

Zmiany występujące we wzajemnych proporcjach ludności stałej i niestałej poza zjawiskami demograficznymi obrazują także procesy zmian społecznych. Chodzi tu o dewaluację znaczenia przynależności do mieszczańskiego stanu obywateli, rozumianej jako wpis do ksiąg ludności stałej. Dawała ona pewne przywileje, między innymi prawo do wykonywania zawodów miejskich, czyli rzemiosła i handlu oraz pewną ograniczoną samorządność i określony prestiż społeczny²⁰.

Tabela 3. Ludność faktyczna Kielc w 1897 roku według kryteriów wyznaniowych i narodowościowych

Wyznanie	Liczba ludności	%	Narodowość	Liczba ludności	%
1	2	3	4	5	6
Rzymskokatolickie	12874	63,40	Polska	13013	64,08
Prawosławne	896	4,41	Rosyjska	1079	5,31
Protestanckie	308	1,52	Niemiecka	122	0,60
Mojeszowe	6195	30,51	Żydowska	6046	29,78
Inne	33	0,16	Inne	46	0,23
Razem	20306	100,00	Razem	20306	100,00

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis...*, s. 60-61, 62-63, 115; S. Szulc, *Wartość...*, s. 74.

1. Wyznania obejmują również ich pochodne.
2. Spis nie uwzględnia skoszarowanych jednostek wojskowych.

Stabilizacja odsetka ludności niestałej w pierwszym dziesięcioleciu interesującego nas okresu, przy równoczesnym wzroście liczby ludności stałej, świadczą o tym, że ówczesni przybysze do miasta nadal ubiegali się o wpisanie do ksiąg ludności

18 E. Grabowski, *Wpływ wędrówek na skupianie się ludności w Królestwie Kongresowym (1816–1913)*, Warszawa 1916, tenże, *Rozwój zaludnienia w Polsce w zestawieniu z innymi krajami*, Warszawa [1922], s. 92–93; R. Kołodziejczyk, *Miasta polskie...*, s. 127.

19 Patrz dane w tabeli 4.

20 S. Marcinkowski, *Miasta Kielecczyzny...*, s. 54; *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. IV, Warszawa 1982, s. 90–91; W. Caban, *Struktura...*, s. 114; J. Piwek, *Kielce...*, s. 81–82.

stałej. Oznacza to, że uzyskiwane z tego przywileje i profity musiały być znaczne. Nie można również w tym okresie pominąć kwestii prestiżu, gdyż ludność niestała klasyfikowano wówczas jako najmniej płatną ludność służebną²¹. Z czasem jednak przynależność do stanu mieszczańskiego coraz bardziej traciła znaczenie praktyczne, a wahających się odstraszała uciążliwa procedura i opłaty. Toteż odsetek ludności niestałej wzrastał także dzięki temu zjawisku.

Istotną sprawą, przede wszystkim dla władz państwowych, był skład narodowo-ściowo-wyznaniowy ludności Kielc. O wadze tego zagadnienia świadczyć może fakt umieszczania, aż do wybuchu I wojny światowej, w rosyjskich dokumentach tożsamości adnotacji o przynależności wyznaniowej²².

Sprawę komplikowało krzyżowanie się podziału narodowościowego z wyznaniowym. Praktycznie jedynie wyznawców religii mojżeszowej można było utożsamiać z narodowością. Natomiast pozostałe wyznania i narodowości tworzyły skomplikowaną mozaikę ludnościową. Spotykało się Rosjan protestantów i katolików, prawosławnych Niemców oraz wiele innych możliwych połączeń religii i narodowości. Zjawisko to na terenie Kielc, w oparciu o dane spisu z 1897 r., który jako jedyne źródło statystyczne oddzielił sprawy wyznania i narodowości, ilustruje tabela 3.

Nie udało się, z powodu niedostatku materiałów archiwalnych, odtworzyć składu wyznaniowego ludności Kielc w całym interesującym nas okresie. Dotyczy to głównie ludności niestałej, lecz przy okazji uniemożliwia dokładniejsze odtworzenie proporcji wyznaniowych ogółu ludności. Szczegółowe dane z całego interesującego nas okresu, które udało się ustalić zawiera tabela 4. Dla zaobserwowania zmian zachodzących w składzie wyznaniowym ludności Kielc przyjrzymy się danym z lat 1865, 1880, 1900 i 1914, gdyż tylko one zapewniają nam porównywalność w dłuższym czasie.

W 1865 r. wśród ogółu mieszkańców Kielc statystyki wykazywały jedynie katolików i żydów, a od 1867 r. także ewangelików. Pojawienie się w wykazach z 1866 r. ludności prawosławnej J. Pazdur wiązał z przywróceniem w Kielcach władz gubernialnych. Tajemnicą carskiej biurokracji pozostaje natomiast zniknięcie w 1865 r. ze statystyk (choćby ludności niestałej) prawosławnych czy też ewangelików, którzy przecież zamieszkiwali w mieście i figurowali w statystykach przed 1865 r.²³

W latach 1865–1914 względny udział katolików wśród ogółu mieszkańców miasta znacznie się zmniejszył, bo z blisko 85 proc. do 55 proc. Natomiast ludność prawosławna i wyznania mojżeszowego wykazywały znaczny przyrost. Ludność prawosławna osiągnęła ostatecznie wielkość prawie 7 proc. populacji Kielc, natomiast

21 S. Kieniewicz, *Historia i świadomość narodowa*, Warszawa 1982, szkic *Spółczesność Warszawy w okresie rozbiorów*, s. 185; „Gazeta Kielecka” 1881, 27 VII/8 VIII; W. Caban, *Struktura...*, s. 130; J. Piwek, *Kielce...*, s. 80.

22 E. Strzelecki, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w. (w świetle liczb)*, w: *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, Warszawa 1961, s. 212.

23 J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864...*, s. 14; AP Kielce, AmK sygn. 1138; J. Piwek, *Kielce...*, s. 82, 91, 160–161; Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc...*, s. 162; W. Caban, *Struktura...*, s. 115, 124.

ludność żydowska zbliżała się do granicy 40 proc. Liczebność ewangelików oscylowała wokół 1 proc.

Katolicy to w 98,9 proc. Polacy. Jak wskazują dane z tabeli 2, w 1897 r. pochodzili oni w około 65 proc. z terenu guberni kieleckiej i w około 28 proc. z innych guberni Królestwa Polskiego. Potwierdza to znaną prawidłowość, że punktem docelowym migracji ludności wiejskiej i małomiasteczkowej stawały się najbliższe położone większe ośrodki miejskie. Z macierzystej guberni najwięcej osób napłynęło do Kielc z terenów rolniczych, czyli powiatu kieleckiego i stopnickiego²⁴.

Ludność prawosławna – w większości Rosjanie – to przede wszystkim urzędnicy, wojskowi i ich rodziny. Tempo wzrostu tej grupy ludności nie wymaga w zasadzie wyjaśnień. Było ono związane z rozwojem administracji rosyjskiej w Królestwie oraz realizacją polityki rusyfikacyjnej, między innymi polegającej na powiększaniu i umacnianiu żywiołu rosyjskiego. Środkiem przyciągania i stabilizacji Rosjan były m.in. zachęty finansowe. Te przywileje, a także pełnione przez Rosjan funkcje, izolowały to środowisko od reszty społeczeństwa²⁵.

Najliczniejszą grupą mniejszościową w Kielcach byli Żydzi. W większej liczbie pojawili się w mieście dopiero w roku 1862. Przypomnijmy, że dopiero po wydaniu dekretu emancypracyjnego uzyskali prawo osiedlania się na stałe w miastach Królestwa Polskiego. Od tego dekretu Kielce stały się „miastem żydowskiej nadziei” dającym szansę na lepsze jutro²⁶. Dynamikę przyrostu tej grupy najlepiej charakteryzuje fakt, iż już w ciągu 3 lat, czyli do roku 1865, sprowadziło się do Kielc około 1200 Żydów. Aż do wybuchu I wojny światowej stanowili oni drugą co do wielkości grupę ludności miasta.

Szybki wzrost liczby ludności żydowskiej w Kielcach, notowany również w innych miastach Królestwa, spowodowany był częściowo najwyższym w tej grupie przyrostem naturalnym. Ponadto był on ściśle związany z ruchami migracyjnymi wśród tej grupy ludności wynikającymi z dużej mobilności i naturalnego pędu Izraelitów do miast, jako ośrodków przemysłowo-handlowych²⁷. Istotne znaczenie, jak zauważyliśmy wcześniej na podstawie tabeli 4, miała budowa i uruchomienie w 1885 r. przebiegającej przez Kielce linii kolei Dęblińsko-Dąbrowskiej. Krzysztof Urbański wiąże z kolei napływ Żydów do miasta w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. z odbieraniem im koncesji na prowadzenie młynów i fabryk oraz rugowaniem ich ze wsi²⁸. Silny wzrost liczby ludności żydowskiej obserwowany w mie-

24 J. Piwek, *Kielce...*, s. 88; S. Wiech, *Miasteczka...*, s. 121–125.

25 J. Żurawicka, *Inteligencja warszawska w końcu XIX wieku*, Warszawa 1978, s. 168–169; S. Wiech, *Rosyjski personel urzędniczy w Kielcach w II połowie XIX wieku*, w: *Kielczanie w życiu miasta i regionu w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2006, s. 61–80; J. Pająk, *Konspiracyjne życie polityczne w Staropolskim Okręgu Przemysłowym 1882–1904*, Kielce 1994, s. 40–46.

26 M. Maciągowski, *Śladami...*, s. 14.

27 M. Nietyksza, *Ludność...*, s. 124; S. Wiech, *Miasteczka...*, s. 122; K. Urbański, *Spoleczność żydowska...*, s. 5–8; R. Kołodziejczyk, *Miasta polskie...*, s. 128; tenże, *Procesy urbanizacyjne...*, s. 247.

28 K. Urbański, *Spoleczność żydowska...*, s. 7–8; tenże, *Spoleczeństwo żydowskie...*, s. 144.

1895	F	18644	15125	71,25	989	4,66	248	1,17	4856	22,88	8	0,04
	O	21226	15125	71,25	989	4,66	248	1,17	4856	22,88	8	0,04
	S	13219	9774	73,94	372	2,82	134	1,01	2939	22,23	-	0,00
	N	8007	5351	66,83	617	7,71	114	1,42	1917	23,94	8	0,10
1900	F	20460	15936	68,85	1063	4,59	238	1,03	5904	25,51	6	0,02
	O	23147	15936	68,85	1063	4,59	238	1,03	5904	25,51	6	0,02
	S	13962	10172	72,86	393	2,81	155	1,11	3242	23,22	-	0,00
	N	9185	5764	62,75	670	7,30	83	0,90	2662	28,98	6	0,07
1905	F	21834	12787	58,57	1264	5,79	243	1,11	7537	34,52	3	0,01
	O	25141	15217	60,53	1318	5,24	264	1,05	8339	33,17	3	0,01
	S	15376	11073	72,01	440	2,86	196	1,28	3667	23,85	-	0,00
	N	9765	4144	42,44	878	8,99	68	0,70	4672	47,84	3	0,03
1910	F	31171	18170	58,29	1389	4,46	249	0,80	11351	36,41	12	0,04
	O	32381	18886	58,33	1413	4,36	266	0,82	11804	36,45	12	0,04
	S	18946	12908	68,13	405	2,14	187	0,99	5446	28,74	-	0,00
	N	13435	5978	44,50	1008	7,50	79	0,59	6358	47,32	12	0,09
1914	F	39455	21653	54,88	2696	6,83	312	0,79	14794	37,50	-	0,00
	O	40728	22421	55,05	2715	6,67	329	0,81	15263	37,47	-	0,00
	S	20096	13428	66,82	421	2,09	192	0,96	6055	30,13	-	0,00
	N	20632	8993	43,59	2294	11,12	137	0,65	9208	44,63	-	0,00

Źródło: AP Kielce, AmK sygn. 252, 462, 518, 613, 701, 765, 780, 882, 935, 1138, 1141, 1173, KGK sygn. 411, 654, 1871; *Trudy...*, z. III, XXII; OKG za lata 1894 i 1899, „Gazeta Kielecka” z 13/25 VII 1875 r., 26 VII/7 VIII 1881 r., 10/22 VI 1884 r.

1. Wszystkie dane w tabelach pochodzą z dnia 1 stycznia, z wyjątkiem oznaczonych * podających stan z 31 grudnia danego roku.

2. Oznaczenia literowe w tabeli odnoszą się do ludności: faktycznej (F), ogółem (O), stałej (S), niestałej (N).

ście od 1900 r. mógł wiązać się z przybyciem do Królestwa w latach 1893–1909 ze wschodu około 100 000 Żydów, tzw. Litwaków. Jednak K. Urbański i R. Blumenfeld nie potwierdzają takiej wersji. Marek Maciągowski dużą część kieleckich imigrantów żydowskich wywodzi z Chęcin, zniszczonych w wielkim pożarze w 1905 r., przytaczając powiedzenie kieleckich Żydów, że „Kielce powstały na gruzach Chęcin”²⁹.

Wyrazem stopniowej stabilizacji ludności wyznania mojżeszowego było utworzenie w Kielcach w 1868 r. kieleckiego okręgu bóżniczego, a następnie wzniesienie na początku XX w. synagogi przy ul. Starowarszawskiej³⁰. Właśnie wokół niej, kierując się charakterystyczną dla ludności żydowskiej tendencją do skupiania się, powstało swego rodzaju getto gromadzące większość kieleckich Żydów i prawie wszystkie instytucje gminne³¹.

Pisząc o ludności ewangelickiej należy stwierdzić, że wbrew przyjętemu pogładowi nie składała się ona tylko z Niemców. Byli to również polscy ewangelicy lub Polacy pochodzenia niemieckiego. Potwierdzają to wyniki spisu z 1897 r., według których Niemcy stanowią jedynie 39 proc. protestantów. Można więc przypuszczać, że wzorem Warszawy ewangelicy w większości wtopili się w grupę katolicko-polską³².

Obok spraw narodowościowo-wyznaniowych istotne w drugiej połowie XIX w. były sprawy podziałów społecznych. Ich znaczenie, podobnie jak w przypadku wyznania, określa zamieszczana w dokumentach tożsamości informacja o przynależności stanowej; wpis taki robiono w Rosji aż do wybuchu I wojny światowej³³. Niestety, ówczesna statystyka rosyjska, zapatrzona w stanowy model społeczeństwa, dostrzegała jedynie cztery grupy społeczne: szlachtę, duchowieństwo, mieszczań i rolników. Taki podział ludności w dużym stopniu zacierał rzeczywistą strukturę społeczeństwa. Nie można go jednak całkowicie lekceważyć. Stanowe kryteria podziału społeczeństwa, choć obiektywnie już przebrzmiały, tkwiły jednak w charakteryzującej się bardzo powolnymi zmianami świadomości społecznej i przetrwały nawet jeszcze I wojnę światową.

W przypadku Kielc zaznacza się, że do lat sześćdziesiątych, a nawet siedemdziesiątych XIX wieku tkwiły one jeszcze w starych strukturach społecznych z pozostałościami feudalnymi. Ostatecznie próg epoki kapitalizmu miały przekroczyć dopiero

29 R. Kołodziejczyk, *Miasta polskie...*, s. 128; K. Urbański, R. Blumenfeld, *Słownik historii kieleckich Żydów*, Kielce 1995, s. 86; M. Maciągowski, *Śladami...*, s. 25.

30 AP Kielce, AmK sygn. 169, 619; W. Niebrzydowska, *Budowa synagogi w Kielcach (1901–1903)*, w: *Czas daleki – czas bliski*, red. J. Szczepański, Kielce 2007, s. 107–119.

31 M. Nietyksza, *Ludność...*, s. 122; „Gazeta Kielecka” 1903, 12/25 X; 1913, 18 IX.; W. Niebrzydowska, *Darowizna małżeństwa Pfefferów na budowę synagogi w Kielcach*, w: *Kielczanie...*, s. 169–173.

32 *Pierwaja wsieobsczaja pieriepis nasielienija Rossijskoj Imperii 1897 goda*. Pod redakcją N. A. Trojnickiego. LIII. Kieleckaja gubernija 1904, S. Petersburg 1905, s. 126; B. Szabat, *Szkolnictwo początkowe Kielc i powiatu kieleckiego w latach 1864–1915*, Kielce 1983, s. 148, T. Stegner, *Niemieckie środowiska małomiasteczkowe w Królestwie Polskim*, w: *Miasteczka polskie w XIX i XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992, s. 128–129.

33 I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Spółeczeństwo...*, s. 513.

z otwarciem ruchu kolejowego³⁴. Oczywiście musiało to wpłynąć na zmiany struktury społecznej ludności. Jest to uchwytne nawet w przy analizie danych sporządzanych zgodnie ze stosowaną nomenklaturą stanową. Skąpe materiały źródłowe uniemożliwiają odtworzenie podziałów stanowych ogółu mieszkańców Kielc. W sposób pozwalający na porównanie danych udało się określić jedynie strukturę stanową ludności stałej. Dane dotyczące ludności niestałej, pochodzące wyłącznie z ostatnich lat przed wybuchem I wojny światowej, nie pozwalają na wyciąganie dalej idących wniosków. Z konieczności rozpatrzmy więc jedynie zmiany w składzie stanowym ludności stałej, pamiętając oczywiście, że decydujące znaczenie dla wzrostu ludności miasta miała ludność niestała.

Pobieżna już analiza danych z tabeli 5 wykazuje w badanym okresie dużą stabilność struktury stanowej ludności stałej Kielc. W ciągu prawie 40 lat na niezmiennym poziomie utrzymała się liczebność szlachty i kleru. Przy potrojeniu się w tym czasie liczby ludności stałej musiało to oczywiście wywołać zmniejszenie względnego udziału obu tych grup. Większy, bo około trzykrotny spadek liczebności zanotowała szlachta wobec dwukrotnego obniżenia się udziału kleru. Z kolei ludność mieszczańska utrzymywała się na stałym poziomie względnym bliskim 60 proc., wykazując jedynie w całym okresie niewielki spadek rzędu 5 proc. W liczbach absolutnych liczebność mieszczan zwiększyła się czterokrotnie. Jedyną grupą wykazującą zarówno absolutne, jak i względne przyrosty była ludność włościańska. Jej udział w ogólnej liczbie ludności stałej podniósł się z około 15 proc. do prawie 35 proc. przy pięciokrotnym absolutnym wzroście.

Przytoczone powyżej dane można interpretować jako potwierdzenie utrzymania przez Kielce feudalnej struktury ludności aż do wybuchu I wojny światowej. W 1914 r. mieszczenie stanowili bowiem nadal niecałe 60 proc. mieszkańców. Zmalał co prawda w stosunku do 1875 r. udział szlachty, lecz jednocześnie znacznie zwiększył się udział włościan, którzy przed wybuchem I wojny światowej stanowili aż 1/3 ludności miasta. Trudno jednak uważać, że mieszkańcy Kielc masowo zwrócili się w stronę uprawy ziemi. Trzeba natomiast zaznaczyć, że zamieszkująca stolicę guberni ludność rolnicza z 1914 r. nie jest tożsama z ludnością rolniczą z 1875 r. W 1914 r. mamy do czynienia z ludnością rolniczą w większości tylko z nazwy. Ze stanem włościańskim łączyło ją w zasadzie tylko miejsce urodzenia i zapis w paszporcie. Członkowie tej grupy nie pracowali na roli, ani się z niej nie utrzymywali. Stanowili natomiast w społeczeństwie miejskim najniższą warstwę ludności, złożoną z robotników, wyrobników i służby domowej³⁵. Szttywne ramy podziałów stanowych okazały się w tym wypadku zupełnie nieprzystające do rzeczywistości.

Niedogodności wynikające ze stosowania klasyfikacji stanowej w stosunku do przekształcającej się społeczności miejskiej powinno w pewnym stopniu usunąć

34 J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864...*, s. 17, 42; J. Główna, *Fabryka...*, s. 9; I. Ciosek, *Wpływ kolei...*, s. 14.

35 R. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczne w miastach Królestwa Polskiego w latach 1864–1914*, w: *Miasta północno-wschodniej części Polski. Materiały z sympozjum*, Białystok 1982.

Tabela 5. Struktura stanowa ludności stałej Kielc w latach 1875–1914

Rok	Liczba ludności stałej	Stan							
		Szlachta		Duchowieństwo		Mieszczanie		Rolnicy	
		Liczba ludności	%	Liczba ludności	%	Liczba ludności	%	Liczba ludności	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1875	8082	1497	18,52	31	0,39	5302	65,60	1252	15,49
1890	12469	1345	10,79	23	0,18	8118	65,11	2983	23,92
1895	13219	1189	8,99	35	0,27	8378	63,38	3617	27,36
1900	13962	1220	8,74	28	0,20	8733	62,55	3981	28,51
1905	15376	1256	8,17	26	0,17	9428	61,32	4666	30,34
1910	18946	1325	6,99	35	0,18	11223	59,24	6363	33,59
1914	20096	1348	6,71	42	0,21	11994	59,68	6712	33,40

Źródło: AP Kielce, AmK sygn. 462, 613, 701, 765, 780, 882, 935, 1138, 1173; KGK sygn. 654; OKG za 1889.

badanie struktury zawodowej mieszkańców Kielc. Niestety, w tej dziedzinie dysponujemy dokładniejszymi danymi jedynie z lat 1867 i 1897. Są to sprawozdanie magistratu miasta Kielc dotyczące stanu ludności i wyniki pierwszego ogólnorosyjskiego spisu ludności³⁶. Porównanie danych utrudnia fakt, iż dotyczą one różnych kategorii mieszkańców, stałych w 1867 r. i faktycznych w 1897 r. Ponadto występują różnice w analizowanych grupach zawodowych³⁷.

Mimo to można podjąć próbę wskazania kierunku zmian następujących w składzie zawodowym mieszkańców Kielc w okresie 1864–1914, w oparciu o kryterium wykonywanych zajęć, czyli źródeł utrzymania się ludności³⁸.

Po pierwsze zwraca uwagę bardzo znaczny, i to zarówno absolutny jak i względny, spadek parających się rolnictwem. Liczba kielczan utrzymujących się z pracy w tym dziale gospodarki zmniejszyła się bowiem w ciągu 30 lat prawie dziesięciokrotnie – z około 5000 do około 500 osób, przy jeszcze większym spadku procentowym, bo z ponad 65 proc. do niecałych 3 proc. ogółu. Warto zestawić ten wskaźnik z ilością osób stanu włościańskiego, która jeszcze w 1875 r. stanowiła około 15 proc. ludności stałej. Wysoki procent pracujących w rolnictwie w 1867 r. możliwy był więc wyłącznie dzięki udziałowi mieszczań, których większość poświęcała się uprawie ziemi, pomimo swojego oficjalnie innego statusu stanowego³⁹. Odchodzenie ludności do zajęć pozarolniczych prawdopodobnie wiązało się z przechodzeniem do innych, bardziej opłacalnych form zarobkowania.

Diametralnie inna sytuacja panowała w rzemiośle i przemyśle. Zaznaczył się tu zarówno bezwzględny, jak i względny wzrost zatrudnienia. Prawie piętnastokrotnie zwiększyła się liczebność grupy utrzymującej się z pracy w tym dziale, a jej udział procentowy wzrósł z około 5 proc. do około 22 proc. Trzeba przy tym zastrzec, że absolutna większość w tej kategorii to jednak rzemieślnicy, gdyż robotnicy fabryczni to jedynie 28 osób w 1867 r. i 202 osoby w 1897 r.⁴⁰ Trzon wytwórczości produkcyjnej stanowiło zatem w Kielcach rzemiosło, podobnie jak i w całej guberni zdominowane liczebnie w całym badanym okresie czasu przez szewców i krawców⁴¹.

36 AP Kielce, AmK sygn. 180; *Pierwaja...*, s. 99, 115, 131.

37 Sprawozdanie z 1867 r. wyróżnia 4 kategorie zawodowe, natomiast spis z 1897 r. aż 65 kategorii zawodowych. Dla umożliwienia porównania przyjęto więc zastosowane przez M. Nietykszę grupowanie zajęć, co umożliwiło otrzymanie 8 kategorii zatrudnienia w 1897 r. Dla większej porównywalności z danymi z 1867 r. pominięto stosowany przez M. Nietykszę dla 1897 r. podział na zawodowo czynnych i biernych. AP Kielce, AmK sygn. 180; M. Nietyksza, *Ludność...*, s. 132, 136–137, 233–236.

38 Ewentualne doszacowanie liczby ludności niestalej dla 1867 r., w liczbie ok. 20 proc. – dla otrzymania liczby ludności zbliżonej do kategorii ludności faktycznej dla 1897 r. – nie zmieniałoby zasadniczo kierunku zachodzących zmian.

39 Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc...*, s. 225.

40 AP Kielce, AmK sygn. 180, Tab. C. Ludność według zajęć – tylko męska w Kielcach w 1867 roku; *Obzor Kieleckoj Gubernii za 1899 god*; J. Naumiuk, *Robotnicze Kielce...*, s. 12.

41 AP Kielce, AmK sygn. 168, 780; J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864...*, s. 20; S. Wiech, *Miasteczka...*, s. 167; tenże, *Rzemieślnicy małych miasteczek guberni kieleckiej 1870–1914*, Kielce 1995, s. 74–78.

Tabela 6. Struktura zawodowa ludności stałej Kielc w 1867 r.

Zajęcia	Liczba ludności	Odsetek ludności	Narodowość											
			Polacy			Rosjanie			Niemcy			Żydzi		
			Liczba ludności	% ^a	% ^b	Liczba ludności	% ^a	% ^b	Liczba ludności	% ^a	% ^b	Liczba ludności	% ^a	% ^b
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1. Rolnictwo	4849	66,47	4849	100,00	75,99	-	0,00	0,00	-	0,00	0,00	-	0,00	0,00
2. Rzemiosło i przemysł	394	5,40	276	70,05	4,32	-	0,00	0,00	43	10,91	55,13	75	19,04	9,47
3. Handel	310	4,25	105	33,87	1,65	22	7,10	50,00	15	4,84	19,23	168	54,19	21,21
4. Inne	1742	23,88	1151	66,07	18,04	22	1,26	50,00	20	1,15	25,64	549	31,52	69,32
Razem	7295	100,00	6381	87,47	100,00	44	0,60	100,00	78	1,07	100,00	792	10,86	100,00

Źródło: AP Kielce, AmK sygn. 180

1. Liczba ludności" obejmuje zatrudnionych w danym dziale wraz z rodzinami.
2. %^a i %^b oznaczają odpowiednio: wysokość odsetka ludności stałej danej narodowości w dziale i odsetek grupy narodowościowej utrzymującej się z pracy w danym dziale zatrudnienia.

Tabela 7. Struktura zawodowa ludności faktycznej Kielc w 1897 r.

Zajęcia	Liczba ludności	Odsetek ludności	Narodowość											
			Polacy		Rosjanie		Niemcy		Żydzi					
			Liczba ludności	% ^a	% ^b	Liczba ludności	% ^a	% ^b	Liczba ludności	% ^a	% ^b	Liczba ludności	% ^a	% ^b
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1. Rolnictwo	558	2,78	524	93,91	4,03	12	2,15	1,11	8	1,43	6,56	14	2,51	0,23
2. Przemysł i rzemiosło	5359	26,39	3478	64,90	26,72	46	0,86	4,26	18	0,34	14,75	1812	33,81	29,97
3. Handel, banki, ubezpieczenia	3545	17,46	662	18,67	5,08	18	0,51	1,67	2	0,06	1,64	2862	80,73	47,33
4. Komunikacja, transport i łączność	1825	8,99	1448	79,34	11,13	192	10,52	17,79	13	0,71	10,66	171	9,37	2,83
5. Administracja, sądow nictwo, wolne zawody	2502	12,32	1668	66,67	12,82	530	21,18	49,12	50	2,00	40,98	249	9,95	4,12
6. Służba domowa i usługi osobiste	3696	18,20	3171	85,80	24,37	84	2,27	7,79	19	0,51	15,57	422	11,42	6,98
7. Nie wykonuje zawodu	2723	13,41	1992	73,15	15,31	190	6,98	17,61	12	0,44	9,84	495	18,18	8,19
8. Zajęcia nieokreślone	98	0,48	70	71,43	0,54	7	7,14	0,65	-	0,00	0,00	21	21,43	0,35
Razem	20306	100,00	13013	64,09	100,00	1079	5,31	100,00	122	0,60	100,00	6046	29,77	100,00

Źródło: *Pienwaja...*, s. 99, 115

1. Spis nie uwzględnia skoszarowanych jednostek wojskowych.

2. Inne narodowości jako posiadające znikome znaczenie pominięto.

3. %^a i %^b oznaczają odpowiednio: wysokość odsetka ludności stałej danej narodowości w dziale i odsetek grupy narodowościowej utrzymującej się z pracy w danym dziale zatrudnienia.

Czynnikiem powodującym silną koncentrację rzemiosł w Kielcach były szerokie możliwości zbytu wyrobów.

Podobne tendencje jak przemysł wykazywał również handel, choć dynamika przyrostu w tym dziale była nieco mniejsza. Tylko dziesięciokrotnie wzrosła liczba ludności związanej z tym działem gospodarki, a wskaźnik procentowy z poziomu prawie równego przemysłowi – czyli 4,25 proc. – podniósł się jedynie do 17 proc. Przyczyną rozrostu tej kategorii była znana powszechnie prawidłowość, że szybka urbanizacja przyspieszała koncentrację osób zatrudnionych w handlu i usługach⁴².

W tym miejscu kończy się możliwość dokonywania bezpośrednich porównań, gdyż źródło z 1867 r. nie podaje już więcej grup zawodowych. Można jednak pokusić się o dokonanie pewnych szacunków. Liczba zatrudnionych w komunikacji, transporcie i łączności w 1897 r. sięgała 1800 osób i 9 proc. ogółu zatrudnionych. Trudno jest oszacować wielkość tej grupy w 1867 r., lecz na pewno możemy założyć jej absolutny i względny rozwój w ciągu 30 lat pomiędzy spisami. Niewątpliwie najbardziej zaważyć musiało tu uruchomienie kolei Dęblińsko-Dąbrowskiej i związane z nią ożywienie tempa życia gospodarczego⁴³. Nie można także pominąć wpływu rosnącej w XIX w. ruchliwości społecznej – zwłaszcza społeczności żydowskiej – i rozbudowującej się administracji, która wymagała coraz sprawniejszej łączności.

W przypadku administracji należałoby oczekiwać dynamicznego rozwoju, uwzględniając przywrócenie w Kielcach urzędu gubernialnego. Tymczasem wydaje się, że nastąpił co najwyżej półtorakrotny wzrost liczebności tej grupy, przy stabilizacji lub nawet spadku jej procentowego udziału w ogólnej liczbie ludności. Pracowników administracji należy szukać w źródłach z 1867 r. w zajęciach „innych”. Wskazuje na to fakt, że udział Rosjan w tej grupie sięgał 50 proc. całej ich populacji w mieście. Poza tym trzeba pamiętać, że po utworzeniu urzędu gubernialnego w 1866 r. liczba urzędników nawet nie uległa podwojeniu. W sumie szeroko rozumianą grupę urzędników wraz z rodzinami możemy szacować na około 1000 osób i około 13–14 proc. ludności⁴⁴. Porównanie tych danych ze spisem w 1897 r. daje właśnie wspomniane wyżej przypuszczalne wskaźniki wzrostu.

Odpowiedników służby domowej i usług w spisie z 1897 r. należałoby w 1867 r. upatrywać w kategorii ludności niestalej. Tradycyjnie pełniła ona bowiem funkcję

42 S. Kieniewicz, *Spółeczeństwo Warszawy...*, s. 195.

43 M.in. już w chwili uruchomienia w Kielcach linii Dęblińsko-Dąbrowskiej osiedliło się 50 rodzin kolejarzy. „Gazeta Kielecka” 1885, 10/22 XI; S. Wiech, *Miasteczka...*, s. 181–182; tenże, *Rzemieślnicy...*, s. 74–78.

44 Można przyjąć, że w Kielcach w 1867 r. było około 400 urzędników. Zakładając liczebność rodzin urzędniczych (poniżej wskaźnika dla rodzin robotniczych) na średnio 2,5 osoby, możemy oszacować liczbę urzędników z rodzinami na około 1000 osób, czyli poniżej udziału Polaków w innych zajęciach, które należy rozumieć tu właśnie jako posady w administracji. AP Kielce, AmK sygn. 180; J. Pazdur, *Dzieje Kielc do 1863 roku*, Wrocław 1967, s. 210; tenże, *Dzieje Kielc 1864...*, s. 16; J. Naumiuk, *Robotnicze Kielce...*, s. 11.

służebne i w tej też roli dostrzegana była przez współczesnych⁴⁵. Wielkość tej grupy oszacowaliśmy wcześniej na około 20 proc. ogółu ludności, czyli około 1800 osób. Porównanie tej liczby z danymi z 1897 r. daje podstawy do wnioskowania, że nastąpiło podwojenie zatrudnienia służby domowej, przy utrzymaniu się wskaźnika procentowego. Jest to bardzo prawdopodobne, gdyż podobnie jak w handlu, jest to prawidłowość związana z postępem urbanizacji.

Omawiając strukturę zawodową mieszkańców Kielc w latach 1867–1897 trzeba zwrócić uwagę, że jak to wynika z tabeli 6 i 7, skład zawodowy ludności poszczególnych narodowości kształtował się różnie. W 1867 r. Polacy w Kielcach w znacznej większości utrzymywali się z rolnictwa; prawdopodobnie wszyscy ówczesni rolnicy byli Polakami. Kolejna licząca się grupa Polaków to ludność niestała, sklasyfikowana już powyżej jako służba domowa i wyrobnicy oraz „inne zajęcia”, czyli administracja. Mniejsze grupy utrzymywały się z pracy w rzemiośle i przemyśle oraz handlu. Trzeba przy tym zaznaczyć, że pomimo niewielkich liczb absolutnych Polacy stanowili większość rzemieślników. W handlu jednak już w 1867 r. Polacy ustępowali liczebnie Żydom.

Po 30 latach proporcje te uległy znacznej zmianie. Z pracy w rolnictwie utrzymywało się już tylko 4 proc. Polaków, w dalszym jednak ciągu stanowiąc ponad 90 proc. rolników. Wzrosła natomiast absolutna i względna ilość Polaków egzystujących dzięki pracy w przemyśle, usługach i handlu. Mimo to w handlu utrzymała się, a nawet powiększyła, dominacja Żydów. W tej jedynej grupie Polacy stanowili poniżej 50 proc. W administracji i wolnych zawodach wzrosła absolutna liczba Polaków, lecz ich względny udział nieznacznie się obniżył.

W przypadku ludności żydowskiej stwierdzamy, że w 1867 r. żyła ona w Kielcach głównie z handlu, usług i rzemiosła; w handlu dominowała, stanowiąc ponad 50 proc. utrzymujących się z tego zajęcia. Większość tej narodowości sklasyfikowana była jednak w grupie „inne zajęcia”. Uwzględniając charakterystyczną dla całego Królestwa specyfikę zatrudnienia Żydów, można przypuszczać, że znaczna część tej grupy, zwłaszcza najbiedniejsza, trudniła się różnego rodzaju pośrednictwem lub transportem⁴⁶.

W 1897 r. kieleccy Żydzi już w pełni ujawnili swoje predyspozycje handlowo-rzemieślnicze. Coraz wyraźniej dominowali w handlu, stanowiąc ponad 80 proc. ludności Kielc utrzymującej się z tego zajęcia. Drugą ich specjalnością stało się rzemiosło, z którego żyło ponad 30 proc. starozakonnych. Należy przy tym zauważyć, że osiągnęli oni pozycję w tych dziedzinach głównie kosztem Polaków. Pozostali utrzymywali się w niewielkich odsetkach z innych zajęć, zwłaszcza takich jak wolne zawody oraz służba domowa i usługi osobiste. Jako ciekawostkę zakwalifikować moż-

45 S. Kieniewicz, *Spółeczeństwo Warszawy...*, s. 185; „Gazeta Kielecka” 1884, 10/22 VI; W. Caban, *Struktura...*, s. 130–131; J. Piwek, *Kielce...*, s. 80–81, 157.

46 M. Nietyksza, *Ludność...*, s. 172; S. Wiech, *Miasteczka...*, s. 183–185.

na informację, że według danych spisowych z 1897 r. tylko 14 osób, czyli 0,23 proc. ogółu ludności żydowskiej Kielc, żyło z rolnictwa.

Ludność prawosławna (w większości Rosjanie), chociaż stosunkowo nieliczna, odgrywała jednak w społeczności miasta specyficzną rolę. Zarówno w 1867, jak i w 1897 r. w około 50 proc. utrzymywała się z pracy w administracji państwowej, sądownictwie i wolnych zawodach. Pozostałe 50 proc. utrzymywało się w 1867 r. z handlu, przy którym w 1897 r. pozostało niecałe 2 proc. Rosjan. Co ciekawe, nie spowodowało to zmniejszenia się ilości placówek handlowych. Wobec bardzo niskiej liczby ludności prawosławnej w 1867 r. i jej prawie pięćdziesięciokrotnego wzrostu do 1897 r. wskaźniki procentowe mogą być bardzo mylące. W 1897 r. pozostali Rosjanie żyli głównie z pracy w komunikacji i transporcie oraz usługach (najczęściej w domach urzędników i wojskowych Rosjan). Ponadto pojawiła się wówczas w Kielcach grupa Rosjan emerytów⁴⁷. Podobnie jak w przypadku Żydów jedynie nieliczni, bo tylko 12 osób z całej społeczności kieleckich Rosjan, liczącej w dniu pierwszego ogólnorosyjskiego spisu ludności 1079 dusz, próbowało utrzymywać się z rolnictwa.

W 1867 r. protestanci utrzymywali się w Kielcach w ponad 50 proc. z rzemiosła i przemysłu oraz handlu, i prawdopodobnie z pracy w administracji. Do 1897 r. nastąpiły jednak znaczne przesunięcia. Rzemiosło straciło pozycję dominującą; żyło z niego jedynie około 15 proc. ogółu ludności protestanckiej. Głównym źródłem utrzymania stała się natomiast praca w administracji i wolnych zawodach. Poza tym protestantów spotykało się w usługach i komunikacji, a w niewielkich odsetkach w innych grupach zawodowych.

Społeczność kielczan, jak przedstawiono to powyżej, stanowiła zarówno pod względem narodowościowo-wyznaniowym, jak i społeczno-zawodowym interesującą mieszankę pierwiastków rodzimych i obcych. Czynnikiem integrującym był niewątpliwie interes miasta.

Przedstawione powyżej procesy doprowadziły, jak wykazaliśmy to w tekście, do pewnego unowocześnienia struktury społecznej ludności Kielc. Jednak mimo że próg epoki kapitalizmu miasto przekroczyło już w końcu XIX w., to z pozostałościami feudalizmu – jak zauważył Jan Pazdur w swoich wspomnieniach⁴⁸ – nie pożegnało się aż do wybuchu I wojny światowej.

Przedstawiona powyżej problematyka przekształcania się i formowania społeczności kielczan nie wyczerpuje tematu i z pewnością wymaga jeszcze licznych szczegółowych uzupełnień. Zamierzeniem autora było jednak tylko wstępne uporządkowanie danych i zwrócenie uwagi na zagadnienie interesujące, ale jak dotąd traktowane w literaturze przedmiotu dosyć marginalnie i z dużą dowolnością.

47 S. Wiech, *Rosyjski personel...*; tenże, *Miasteczka...*, s. 140, 188; J. Pająk, *Konspiracyjne...*, s. 40–44.

48 J. Pazdur, *Dzieje Kielc do 1863...*, część wstępna: *Wspomnienia*, s. 5–6.

Leszek Dziedzic (Museum of the History of Kielce)

Kielce inhabitants in 1864-1914. Demografic conversions

The issues connected with the size and the composition of the Kielce population have not so far been discussed in scientific literature on the history of the city. Therefore, each time when the need arises, one must refer directly to archival records or search for data in references from other works on the issues. The present work presents the main demographic process taking place in the community of Kielce in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. It allows us to observe a very interesting phenomenon of reconstruction and modernization of a feudal structure of the Polish society, of course in the scale of one city.

The complexity of the problem, as well as size limitations, made it impossible to look at the problem in a more detailed way.

The work is mostly based on the reports of the City Council taken directly from the city records or, indirectly, from the statistical documents based on the records. To some extent (due to the impossibility of comparing the data), the work takes into account the first Russian population census from 1897. The majority of the collected information comes from the population records and therefore is criticized. However, until World War I, there were no other materials concerning the statistics of the city population.

The presented paper is by no means exhaustive and requires numerous additions. The writer's objective, however, was to provide an initial data and to pay attention to this interesting problem which so far has been neglected in the literature on the subject.